

The responsible factor in assuming the duress of the auditor boy and his mistake in the purpose

Parviz Bagheri* (Corresponding Author)

Associate Professor, Department of Fiqh and Law, University of Ilam, Ilam, Iran.
Email: p.bagheri@ilam.ac.ir

Abdoljabbar Zargooshnasab

Associate Professor, Department of Fiqh and Law, University of Ilam, Ilam, Iran.
Email: a.zargooshnasab@ilam.ac.ir

Masoumeh Sahraei

MA Graduate in Fiqh and Law, Iran.
Email: masoumesahraei68@gmail.com

Use your device to scan
and read the article online

Citation Bagheri, P. , Zargooshnasab, A. , Sahraei, M. (2026). The responsible factor in assuming the duress of the auditor boy and his mistake in the purpose . *Islamic Law (A Quarterly Journal of Law)*. 23 (88): 115-143

Received: 12 December 2022 , Accepted: 04 January 2025

Abstract

The presence of reluctance and a mistake in the goal about a male child is one of the rare things that has not been examined in jurisprudence and law; However, this does not negate the analyzes and details about the duress or mistake in the purpose separately. Considering that there is no text or research about the reluctance of a young boy to commit murder due to his mistake in the target; therefore, investigating this issue and its foundations is considered to be of special importance and a new research. Interestingly, the basic principles of jurists regarding both legal and criminal issues refer to the case of the child's will and free will, not the case of his reluctance. The Islamic Penal Code has also considered the mere reluctance of a young boy to be the reason for his reasonable responsibility and the reluctance's imprisonment. Therefore, proving the intentionality of the involuntary crime of a young boy who was committed under his reluctance, intention and will can lead to a new clause in the penal law. The present research, through the use of descriptive-analysis method, scrutinizes the responsible factor in assuming the reluctance of the auditor boy and his mistake in the goal.

Keywords

Sabi Momayez (auditor), mistake in purpose, duress, pure error.

Extended Abstract

1. Introduction

The determination of legal and criminal liability in cases involving discerning minors (*sabbi mumayyiz*) remains a complex issue in Islamic jurisprudence and statutory law, particularly when the elements of coercion (*ikrah*) and target error (*ishtiha-yi dar hadaf*) intersect. While traditional legal frameworks often address the intentional acts of minors or cases of simple coercion involving adults, the specific scenario where a minor is forced to commit a crime but accidentally strikes an unintended victim is less explored. Current Islamic penal legislation generally holds that the paternal relatives (*aqila*) of a discerning minor are responsible for the blood money (*diya*) in cases of error, while the coercer faces imprisonment.

However, this research argues that when a minor's will is compromised by coercion, the minor acts effectively as a tool for the coercer. The primary objective of this study is to analyze the type of homicide committed and to identify the ultimate responsible party. It challenges the automatic transition of liability to the minor's *aqila*, suggesting instead that the intentionality of the coercer and the inherently lethal nature of the coerced act should shift the criminal and financial burden.

2. Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical method to investigate the responsibility of the final agent in crimes committed by coerced minors. The research draws upon a comprehensive review of Islamic jurisprudential (*Fiqh*) sources, including the works of prominent jurists such as Sheikh Ansari, Imam Khomeini, and Mohaqiq Hilli. By analyzing primary religious texts, legal maxims (such as the Rule of Loss/ *Tashbib* and the Rule of No Harm/ *La Darar*), and the "Hadith of Lifting the Pen" (*Hadith al-Raf*), the study evaluates the validity of current legal interpretations. The analysis focuses on the interaction between the "direct actor" (*mubashir*) and the "cause" (*sabab*), determining which is "stronger" (*aqwa*) in the eyes of the law and social custom (*urf*).

3. Research Findings

The research yields several critical insights into the attribution of liability:

- **The Primacy of the Coercer's Intent:** If the coercer intends for a homicide to occur and uses a discerning minor as the instrument, the crime should be attributed to the coercer. Even if the minor misses the intended target, the

■ The responsible factor in assuming the duress of the auditor boy and his mistake ...

original intent of the coercer to commit a lethal act persists. Some jurists argue that in such cases, the target error does not necessarily transform the crime into a “pure error” for the coercer, as the act itself was intended to be lethal.

- **Weakness of the Direct Actor:** In Islamic law, liability generally falls on the direct actor. However, coercion creates a “weakness” in the direct actor, making the cause (the coercer) the dominant legal agent. Because a minor lacks full legal capacity and, under coercion, lacks free will, they are viewed by social custom (urf) as a mere tool.

- **The “Hadith al-Raf” and Accountability:** The study highlights that the “lifting of the pen” (the removal of criminal accountability) applies to both minors and those under coercion. Therefore, imposing the burden of diya on the minor’s aqila in a coerced scenario lacks a strong rational or religious basis, as the minor never exercised the “choice” that typically triggers such collective liability.

- **Critique of Current Statutory Norms:** The research finds that the standard practice of holding the aqila responsible for a minor’s error is intended for cases of genuine accidental harm, not scenarios where a minor is a pawn in another’s criminal scheme. Jurisprudential principles like “Rule of Deception” (Ghurur) and “Causality” (Tashbib) suggest that the party who initiated the danger (the coercer) must bear the compensatory and punitive consequences.

4. Conclusion

The study concludes that the coercer should be held as the primary responsible agent for crimes committed by a discerning minor under duress, even in the event of a target error. The current legal reliance on the minor’s aqila to pay blood money in these instances is inconsistent with the rational principle that liability should follow the exercise of will and intent.

The research recommends a legislative shift: when coercion is proven, the minor’s actions should be legally attributed to the coercer as an intentional crime. This prevents the “wastage” of the victim’s blood (dam al-muslim) while ensuring that the punishment and financial liability are directed at the true source of the harm. Ultimately, because the minor’s target error occurs within the context of a compromised will, it cannot be classified as a “pure error” in a way that absolves the coercer of their primary role in the tragedy.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

References

- Ashtiani, Mirza Mohammad Hassan ibn Jafar; *Kitab al-Qada*; Qom: Zuhair Publications (Allamah Ashtiani Congress), 1425 AH. [In Arabic]
- Ibn Idris, Mohammad ibn Mansur ibn Ahmad; *Al-Sara'ir*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1410 AH. [In Arabic]
- Ibn Barraji, Abdul Aziz; *Al-Muhadhdhab*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1406 AH. [In Arabic]
- Ibn Barraji, Abdul Aziz; *Jawahir al-Fiqh - Al-Aqa'id al-Ja'fariyyah*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1411 AH. [In Arabic]
- Ibn Junayd, Mohammad ibn Ahmad; *Majmu'at Fatawa Ibn Junayd*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1416 AH. [In Arabic]
- Isfahani (Majlisi II), Mohammad Baqir ibn Mohammad Taqi; *Hudud, Qisas, and Diya*; Tehran: Institute for the Publication of Islamic Works, [n.d.]. [In Persian]
- Ansari, Morteza ibn Mohammad; *Fara'id al-Usul*; Qom: Islamic Publication Institute affiliated with the Society of Teachers in Qom, 1416 AH. [In Arabic]
- Ansari, Morteza ibn Mohammad; *Kitab al-Makasib*; Qom: World Congress for the Commemoration of Sheikh Azam Ansari, 1415 AH. [In Arabic]
- Ansari, Morteza ibn Mohammad; *Kitab al-Makasib*; Qom: Dar al-Kitab Press Institute, 1410 AH. [In Arabic]
- Iravani, Baqir; *Al-Halqa al-Thalitha fi Uslubiha al-Thani*; Tehran: Qalam, 2007. [In Arabic]
- Borujerdi, Hossein; *Nihayat al-Usul*; Tehran: Tafakkur Publication, 1415 AH. [In Arabic]
- Bahjat, Mohammad Taqi; *Jami' al-Masa'il*; Qom: Office of His Eminence, 1426 AH. [In Arabic]
- Tarhini, Seyyed Mohammad Hossein; *Al-Zubda al-Fiqhiyya fi Sharh al-Rawda al-Bahiyya*; Qom: Dar al-Fiqh for Printing and Publishing, 1427 AH. [In Arabic]
- Hurr al-Amili, Mohammad ibn Hassan; *Wasa'il al-Shia*; Qom: Al al-Bayt Institute,

■ The responsible factor in assuming the duress of the auditor boy and his mistake ...

1409 AH. [In Arabic]

Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf ibn Mutahhar; *Irshad al-Adhhan*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1410 AH. [In Arabic]

Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf ibn Mutahhar; *Tahrir al-Ahkam al-Shar'iyya 'ala Madhhab al-Imamiyya*; Qom: Imam Sadiq Institute, 1420 AH. [In Arabic]

Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf ibn Mutahhar; *Qawa'id al-Ahkam fi Ma'rifat al-Halal wal-Haram*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1413 AH. [In Arabic]

Hilli (Muhaqqiq Hilli), Najm al-Din Ja'far ibn Hassan; *Shara'i' al-Islam fi Masa'il al-Halal wal-Haram*; Qom: Isma'iliyan Institute, 1408 AH. [In Arabic]

Hilli (Muhaqqiq Hilli), Najm al-Din Ja'far ibn Hassan; *Nukat al-Nihaya*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1412 AH. [In Arabic]

Hilli, Jamal al-Din Ahmad ibn Mohammad; *Al-Muhadhdhab al-Bari' fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi'*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1407 AH. [In Arabic]

Khomeini, Seyyed Ruhollah; *Tanqih al-Usul*; Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 1418 AH. [In Arabic]

Khomeini, Seyyed Ruhollah; *Tahrir al-Wasila*; Qom: Dar al-Ilm Press Institute, [n.d.]. [In Arabic]

Khoei, Seyyed Abu al-Qasim; *Takmilat al-Minhaj*; Qom: Madinat al-Ilm Publication, 1410 AH. [In Arabic]

Khoei, Seyyed Abu al-Qasim; *Mabani Takmilat al-Minhaj*; Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khoei, 1422 AH. [In Arabic]

Khoei, Seyyed Abu al-Qasim; *Mawsu'at al-Imam al-Khoei*; Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khoei, 1418 AH. [In Arabic]

Rouhani Qomi, Seyyed Sadeq; *Fiqh al-Sadiq*; Qom: Dar al-Kitab (Imam Sadiq School), 1412 AH. [In Arabic]

Siyuri, Miqdad ibn Abdullah; *Al-Tanqih al-Ra'i' li-Mukhtasar al-Shara'i'*; [n.p.]: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, 1404 AH. [In Arabic]

Siyuri, Miqdad ibn Abdullah; *Nasd al-Qawa'id al-Fiqhiyya 'ala Madhhab al-Imamiyya*; Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, 1403 AH. [In Arabic]

Shobairi Zanjani, Seyyed Musa; *Kitab al-Nikah*; Qom: Rai-Pardaz Research Institute, 1419 AH. [In Arabic]

Sharif Murtadha, Ali ibn Husayn; *Al-Masa'il al-Nasiriyyat*; Tehran: Islamic Culture and Relations Organization, 1417 AH. [In Arabic]

Sharif Murtadha, Ali ibn Husayn; *Rasa'il al-Sharif al-Murtadha*; Qom: Dar al-Quran al-Karim, 1405 AH. [In Arabic]

- Shoushtari, Seyyed Mohammad Hassan; *New Perspectives in Law*; Tehran: Mizan Publication, 1427 AH. [In Persian]
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir; *Buhuth fi Ilm al-Usul*; Qom: Center for the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence according to the Ahl al-Bayt School, 1417 AH. [In Arabic]
- Saduq, Mohammad ibn Ali; *Man la Yahduruhu al-Faqih*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1413 AH. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hassan; *Al-Khilaf*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1407 AH. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hassan; *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyya*; Tehran: Al-Maktabah al-Murtadhawiyya for the Revival of Ja'fari Works, 1387. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hassan; *Al-Nihaya fi Mujarrad al-Fiqh wal-Fatawa*; Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, 1400 AH. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Ali ibn Hamza; *Al-Wasila ila Nayl al-Fadila*; Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, 1408 AH. [In Arabic]
- Amili (Shahid Awwal), Mohammad ibn Makki; *Al-Durus al-Shar'iyya fi Fiqh al-Imamiyya*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1417 AH. [In Arabic]
- Amili (Shahid Awwal), Mohammad ibn Makki; *Al-Qawa'id wal-Fawa'id*; Qom: Mufid Bookstore, [n.d.]. [In Arabic]
- Amili (Shahid Awwal), Mohammad ibn Makki; *Al-Lum'a al-Damishqiyya fi Fiqh al-Imamiyya*; Beirut: Dar al-Turath, 1410 AH. [In Arabic]
- Amili (Shahid Awwal), Mohammad ibn Makki; *Ghayat al-Murad fi Sharh Nukat al-Irshad*; Qom: Islamic Propagation Office Publications of the Qom Seminary, 1414 AH. [In Arabic]
- Amili (Shahid Thani), Zayn al-Din ibn Ali; *Al-Rawda al-Bahiyya fi Sharh al-Lum'a al-Damishqiyya*; Qom: Islamic Propagation Office Publications of the Qom Seminary, 1412 AH. [In Arabic]
- Amili (Shahid Thani), Zayn al-Din ibn Ali; *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i' al-Islam*; Qom: Islamic Knowledge Foundation, 1413 AH. [In Arabic]
- Amili, Mohammad ibn Ali Musawi; *Nihayat al-Maram fi Sharh Mukhtasar Shara'i' al-Islam*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1411 AH. [In Arabic]
- Amidi, Seyyed Amid al-Din ibn Mohammad; *Kanz al-Fawa'id fi Hall Mushkilat al-Qawa'id*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1416 AH. [In Arabic]
- Gharawi Na'ini, Mirza Mohammad Hossein; *Ajwad al-Taqrirat*; Qom: Al-Irfan Press, 1352. [In Arabic]
- Gharawi Na'ini, Mirza Mohammad Hossein; *Al-Makasib wal-Bay'*; Islamic Pub-

The responsible factor in assuming the duress of the auditor boy and his mistake ...

lications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1413 AH. [In Arabic]

Fadil Hindi, Mohammad ibn Hassan; *Kashf al-Litham wal-Ibham 'an Qawa'id al-Ahkam*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1416 AH. [In Arabic]

Fakhr al-Muhaqqiqin, Mohammad ibn Hassan ibn Yusuf; *Idah al-Fawa'id fi Sharh Mushkilat al-Qawa'id*; Qom: Isma'iliyan Institute, 1387. [In Arabic]

Kashani, Mulla Habibullah Sharif; *Tashil al-Masalik ila al-Madarik*; Qom: Al-Matba'at al-Ilmiyya, 1404 AH. [In Arabic]

Kulayni, Abu Ja'far Mohammad ibn Ya'qub; *Al-Kafi*; Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya, 1407 AH. [In Arabic]

Golpayegani, Seyyed Mohammad Reza; *Al-Durr al-Mansud fi Ahkam al-Hudud*; Qom: Dar al-Quran al-Karim, 1412 AH. [In Arabic]

Muhaqqiq Damad, Seyyed Mostafa; *Qawa'id-e Fiqh*; Tehran: Islamic Sciences Publication Center, 1406 AH. [In Persian]

Maraghi, Seyyed Mir Abd al-Fattah ibn Ali; *Al-Anawin al-Fiqhiyya*; Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, 1417 AH. [In Arabic]

Mar'ashi Najafi, Seyyed Shahab al-Din; *Al-Qisas 'ala Daw' al-Quran wal-Sunna*; Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, 1415 AH. [In Arabic]

Mar'ashi Najafi, Seyyed Shahab al-Din; *Minhaj al-Mu'minin*; Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, 1406 AH. [In Arabic]

Mufid, Mohammad ibn Nu'man; *Al-Muqni'a*; Qom: Sheikh Mufid Millennium World Congress, 1413 AH. [In Arabic]

Makarem Shirazi, Naser; *Encyclopedia of Comparative Jurisprudence*; Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School Publications, 1427 AH. [In Persian]

Montazeri, Hosseinali; *Islamic Punishments and Human Rights*; Qom: Arghavan-e Danesh, 1429 AH. [In Persian]

Movahedi Lankarani, Mohammad Fazel; *Tafsil al-Shari'a fi Sharh Tahrir al-Wasila - Al-Qisas*; Qom: Jurisprudential Center of the Pure Imams, 1421 AH. [In Arabic]

Najafi (Sahib al-Jawahir), Mohammad Hassan; *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam*; Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1404 AH. [In Arabic]

Naraq, Mulla Mohammad ibn Ahmad; *Mashariq al-Ahkam*; Qom: Naraqiyin Mulla Mahdi and Mulla Ahmad Congress, 1422 AH. [In Arabic]

عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز

و اشتباه وی در هدف

پرویز باقری* (نویسنده مسئول)

Email: p.baqheri@ilam.ac.ir

دانشیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

عبدالجبار زرگوش نسب

Email: a.zargooshnasab@ilam.ac.ir

دانشیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

معصومه صحرائی

Email: masoumehsahraei68@gmail.com

دانش آموخته کارشناسی ارشد فقه و حقوق، ایران.

استناد باقری، پرویز؛ زرگوش نسب، عبدالجبار؛ صحرائی، معصومه (۱۴۰۵). عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در هدف. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۳ (۸۸): ۱۴۳-۱۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

چکیده

مقاله پیش رو به تعیین عامل مسئول در صورت اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در اصابت به هدف پرداخته است. هدف از آن اولاً تعیین نوع قتل واقع شده و تعیین عامل مسئول و سپس تبیین مسئول نهایی در جنایات خطائی صبی ممیز مکره در موارد اکراه و خطای او در اصابت است؛ چراکه نه تنها امری مورد وقوع به خصوص در زمان حاضر است بلکه مانعی برای آرای مختلف محاکم در این مسئله خواهد بود. جالب اینکه اصول مبنای فقها در مورد هر دو مسئله - حقوقی و جزائی - به مورد عمد و اختیار صبی اشاره دارد و به اکراه صبی پرداخته نشده. قانون مجازات اسلامی نیز صرف اکراه صبی ممیز را موجب مسئولیت عاقله او و حبس اکراه کننده دانسته است؛ از این رو اثبات عمدی بودن جنایت اکراهی صبی ممیز و اشتباه در هدف که تحت اکراه، آزادی اراده او مخدوش می شود، می تواند باعث بند جدیدی در قانون مجازات شود، علاوه بر نصوص، ادله عقلی و عرفی مؤید این نظر است. پژوهش پیش رو موضوع مسئول نهایی در جنایات خطائی صبی ممیز اکراه شده در موارد اکراه و خطای او در اصابت را به مدد روش تحلیلی توصیفی مورد مذاقه قرار می دهد.

واژگان کلیدی

صبی ممیز، اشتباه در هدف، اکراه، خطای محض.

مقدمه

موضوع بحث در گرو تبیین اکراه و مبانی آن و اشتباه در هدف به این نحو است که اگر مبنای اکراه بر قصد ارتکاب فعل یا علم به ارتکاب آن ولو به طور غیر مستقیم باشد یا اینکه این قصد با اقدامی که غالباً کشنده باشد صورت بگیرد باید حکم مسئله را در باب جنایات عمدی بررسی نمود، نه اینکه در پی تبیین آن در جنایات خطای محض و یافتن مسئولیت عاقله در مباشر و سبب باشیم. همان طور که در اشتباه در هدف نیز که قصد اولیه جنایت بر انسان محرز است و چه بسا به واسطه اکراه این امر دال بر قصد جدی و کامل اکراه کننده داشته باشد. تبیین این مسئله در بیان فقها با توجه به این امر بررسی شده است که قصد اولیه جانی در اکراه صَبَّی ممیز چه بوده است؛ اگر قصد اولیه وقوع قتل باشد و مکره صَبَّی در راستای قصد او مرتکب جنایت شود ولو این جنایت به جهت اشتباه در هدف بر غیر هدف مقصود واقع شود، در این صورت جنایت واقع شده را می توان منسوب به مکره دانست. حال در غیر فرض فوق؛ یعنی اینکه قصد اولیه غیر از جنایت ارتكابی صَبَّی ممیز اکراه شده باشد باید تفصیل قائل شد

در این زمینه چند احتمال مطرح می شود که عامل مسئول اکراه کننده است یا صَبَّی ممیز اکراه شده، و در صورت منتفی بودن قصاص و تعیین دیه آیا به عهده عاقله صَبَّی است یا به عهده عاقله اکراه کننده یا به عهده خود او است؟

هدف از این پژوهش تعیین نوع قتل واقع شده و تعیین عامل مسئول جنایت خطائی صَبَّی ممیز در مورد اکراه و خطای او در اصابت به هدف است.

۱. بررسی ضمان صَبَّی ممیز در جنایت و اتلاف

مرتکب هر فعلی که تلف از طریق او حاصل شود یا اینکه عادتاً مستلزم

تلف شود، ضامن است؛ بنابراین اگر شخصی از طریق ایجاد و تحقق اموری چون اکراه، موجبات تلف را فراهم نماید ضمان متوجه او می‌شود؛ هرچند این تلف به واسطه غیر واقع شود؛ چون اکراه موجب ضعف مباشر و استقرار ضمان بر محدث سبب می‌گردد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۸۶ / بهجت، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۵۸۸). علاوه بر آن عرفا تلف به ایجادکننده سبب استناد داده می‌شود (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۸۹ / نراقی، ۱۴۲۲، ص ۴۲۷-۴۲۸). برخی از فقها ضمان ناشی از تسبیب در جنایت را در سه قالب اکراه، شهادت زور و غرور مطرح نموده است. به این صورت که علت تسبیبی بودن اکراه به جهت ایجاد انگیزه و داعی در شخص مکروه است به طوری که غالباً منجر به قتل شود. در شهادت زور نیز چون قاضی بر مبنای شرعی شهادت شهود، انگیزه و داعی برای انشای حکم قتل مشهود علیه به وجود می‌آورد به عنوان تسبیب در جنایت مطرح شده است (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۲۵-۴۲۷).

شیخ انصاری در این زمینه می‌فرماید:

اولاً. اکراه مکروه به عنوان علت تامه برای وقوع حرام در خارج است؛ از این رو نه تنها حرمت عمل بلکه به واسطه ظلم و ستم، مجازات و حرمتش شدیدتر است.

ثانیاً. دوماً. به موجب استناد جنایت به اکراه کننده، ضمان بر عهده او استقرار می‌یابد.

ثالثاً. اکراه مکروه شرط وقوع جنایت است. این امر یا با ایجاد انگیزه و داعی بر معصیت است همان طور که اکراه کننده با اکراه خود، انگیزه برای وقوع جنایت توسط غیر ایجاد می‌کند یا اینکه به واسطه ایجاد شرطی دیگر بدون انگیزه و داعی، شرط صدور حرام می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۷۶-۷۵). در مورد این بند به نظر می‌رسد که مراد شیخ ایجاد انگیزه به طور مستقیم در مباشر است یا اینکه علم مکروه به وقوع حرام و جنایت خود

به‌عنوان عامل غیرمستقیم در ایجاد فعل حرام است؛ بنابراین چه اکراه‌کننده بخواهد با اکراه خود، شخصی را به ارتکاب فعل حرام یا جنایتی وادارد و چه اینکه بداند و علم داشته باشد که به‌واسطه عملش، حرام و جنایتی به وقوع می‌پیوندد، در ضمان یکسان است؛ بنابراین چه مکره با اکراه خود بر صبی، شرط وقوع قتل را ایجاد نماید یا اینکه بداند موجب قتل می‌شود برای ضمان او کافی است؛ چون مقتضی قصاص وجود دارد همان‌طور که برخی از فقها ولو در صورت جهل و صدور فعلی که منجر به قتل شود را ضرورت صدق عمد بیان نموده‌اند (صاحب جواهر، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۲۴).
براین مبنا هرگاه عرف تشخیص بدهد که صدور فعل عمدی بوده مقتضی قصاص اثر می‌کند و قصاص ثابت می‌شود و در این مقام نظری به عمد و جهل عامل ندارد؛ پس هرگاه در مورد شخص جاهل چنین حکم می‌شود به‌طریق اولی در مورد صبی ممیز مکره اجرا خواهد شد.

امام خمینی (ره) بیان فرموده که اکراه مکره علت تامه در تحقق معلول نیست و دخالتی در ایجاد آن ندارد بلکه تمام تأثیر او در جنایت محدود به ایجاد تحصیل مورد و موضوع ترجیح برای فاعل مباشر بین ارتکاب فعل و تحمل آنچه که مکره او را به آن وعده داده می‌باشد؛ بنابراین شخص در ترجیح هر یک از دو طرف مختار بوده و اختیاری از او سلب نشده است. لذا شخص همچنان بر قدرت تمییز و ترجیح یکی از طرفین و انتخاب آن بر دیگری مختار است. بدون تفاوت میان طرف مقهور و طرف دیگر؛ هرچند غالباً ترجیح با طرف مکره علیه است. البته این ترجیح به‌جهت احتیاط است نه از جهت محرومیت از انتخاب؛ لذا ضمان بر فاعل مباشر است. ایشان در تفاوت بین فاعل مکره و مختار بیان داشته که فرق این دو در موضوعی است که بر انتخاب واقعی، که همان تحقق مورد ترجیح عقلی برای یکی از طرفین، مقدم است نه اینکه وجه مفارقت آنها در اختیار یا عدم آن باشد (خمینی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۹). به‌نظر می‌رسد اکراه مکره علت

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در هدف

تامه باشد؛ چراکه احتیاط و تخییر عقلی در مورد شک و در غیر مورد اکراه است. به این صورت که در مقام شک یا عدم علم، احتیاط دایر مدار گزینش آزادانه میان دو امر است حال در فرض اکراه این نوع گزینش به خصوص در مورد صبی ممیز منتفی است، البته این در صورتی است که اکراه بگونه‌ای باشد که کاملاً اختیار از صبی سلب کند و مانند آلت باشد، والا صبی که مباشر است حق ارتکاب قتل ندارد و مسئولیت متوجه اش می‌شود.

۲. تأثیر اکراه بر جنایت صبی ممیز

آنچه از بیان فقها در این مورد وجود دارد دو نظر است؛

یک. وحدت حکم مورد اکراه یا امر آمر. قود و قصاص بر مکره و مأمور به سبب عدم تأثیر امر و اکراه در ظلم است (ابن براج، ۱۴۱۱، ص ۲۱۴/ حلبی، ۱۴۰۳، ص ۳۸۷).

دو. تفصیل بین اکراه و امر صبی.

برخی از فقها هر چند صریحاً اکراه در مورد صبی ممیز بیان نکرده‌اند؛ اما از بیان آنها روشن است که صرفاً اکراه دون امر را در مورد مباشر ممیز عارف، محقق و قائل به پرداخت دیه توسط عاقله او شده‌اند (محقق حلّی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۸۴/ علامه حلّی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۲۶). آنچه در این مورد ممکنه که مناقشه شود این است که ظاهراً اکراه در مورد صبی محقق می‌شود چون در ارتکاب قتل، از او قصاص نمی‌شود؛ در این صورت قصاص باید بر سبب به جهت اقوابودن باشد. البته این مناقشه در مورد امر نیز صدق می‌کند (صاحب جواهر، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۵۰). در مورد اکراه به قتل نفس دو قول با منشاء تحقق اکراه بر عاقل وجود دارد:

أ- برخی به موجب تحقق اکراه بر شخص عاقل، قصاص را بر مکره واجب دانسته؛ چراکه به موجب اکراه اکراه کننده و مضطر نمودن مکره قتل واقع شده است.

ب- از نظر شهید ثانی اظهر منع قصاص مکره است؛ چراکه در حقیقت

قتل واقع اکراهی نیست و جایز نیست کسی در صورتی که اکراه شود مرتکب قتل شود. چون اکراه شده خود را نجات می‌دهد از امر شدیدتری که بر او شده است که حق ندارد با کشتن کسی دیگر خود را از قتل نجات دهد جایز نیست اقدام به قتل کند، پس رجحان عدم تحقق اکراه معلوم شد، یعنی همان‌طور که اکراه به قتل نفسه در مورد عاقل محقق بوده و موجب قصاص مکره می‌شود؛ چون تحقق اکراه منوط به رهاشدن مکره به واسطه انجام فعل اکراهی است. این رهاشدن در مورد شخص عاقل مکره محقق نیست؛ چون در نهایت آنچه به واسطه امر بر او تهدید شده در قالب قصاص بر او محقق می‌شود. بلی اگر مورد تهدید سخت و مشقت شدیدی باشد مانند کشتن به شکنجه و قابل تحمل نباشد اکراه موجه می‌شود و تحقق پیدا می‌کند و قصاص واجب می‌شود مثل بقیه قتل‌ها (ر.ک: شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۹۰). این امر به نوعی دال بر پذیرش جواز اکراه در این نوع قتل بسته به خصوصیت قتلی است که به آن تهدید شده است. به این صورت که اگر قتلی که به آن اکراه شده از حیث شدت و خصوصیات قتل زاید بر قتل وعده داده شده باشد در این صورت مکره جایز است که خود را بکشد بدون اینکه قصاصی بر اکراه‌کننده باشد (خویی، ۱۴۱۰، ص ۶۳) به این جهت که در حالت فوق شخص آمر به قتل، قاتل نیست. در واقع اکراه شخص به قتل نفسه و وعده او به نوع قتلی سخت‌تر از قتل نفسه، موجب خروج اکراه شونده از اختیار نیست و قتلی هم واقع می‌شود مستند به خود شخص طی گزینش او برای دفع نوع قتل اشد و سخت است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۱). از معاصرین برخی این نوع اکراه را در مورد ممیز محقق؛ اما در جواز قصاص مکره قائل به تأمل شده‌اند (بهجت، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۳۷۶). برخی نیز محض امر به صَبّی ممیز را موجب مسئولیت آمر ندانسته؛ اما در صورت اکراه و تهدید صَبّی ممیز به قتل شدیدتر بر قصاص آمر اشکال شده است (مجلسی دوم، [بی‌تا]، ص ۷۴). برخی از فقهای بزرگ معاصر

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبّی ممیز و اشتباه وی در هدف

ضمن اینکه در باب امر به قتل، قصاص را از مباشر و آمر منتفی و دیه را بر ذمه عاقله صبّی ثابت دانسته در باب اکراه صبّی ممیز به قتل، احوط را بر حبس ابد اکراه کننده دانسته اند (خمینی، [بی تا]، ج ۲، ص ۵۱۴).

برخی ضمن اینکه مراهق را در حکم عاقل دانسته حکم امر و اکراه صبّی را متفاوت دانسته؛ بدین نحو ارتکاب جنایت توسط صبّی به موجب امر آمر، باعث ثبوت دیه بر عاقله صبّی است. حال ارتکاب جنایت به سبب اکراه، موجب حکم تنصیف دیه بر مکره و عاقله صبّی می شود (طوسی، ۱۴۰۸، ص ۴۳۸).
برخی یگر در امر به قتل، قصاص را از مباشر و آمر منتفی و قائل به ثبوت دیه بر عاقله صبّی می باشند و حکم اکراه صبّی ممیز به قتل، حبس ابد اکراه کننده دانسته (خمینی، [بی تا]، ج ۲، ص ۵۱۴) و محض امر به صبّی ممیز را موجب مسئولیت آمر ندانسته و قصاص آمر را در غایت اشکال بیان نموده اند (ر.ک: مجلسی دوم، [بی تا]، ص ۷۴)؛ برخی دیگر امر به قتل به واسطه استناد به آمر همچون مرتکب قتل دانسته اند؛ زیرا قتل مستند به سبب داعی و انگیزه مکره است از این رو به جهت ضعف مباشر حکم قصاص بر مکره خواهد بود (عمیدی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۶۸۰).

۳. تبیین نوع جنایت بر اساس تعلق قصد به هدف معین و کشنده بودن فعل اکراهی

دو عنصر قصد و فعل نوعا کشنده مبنا عمدی بودن جنایات است:

۳-۱. ملاک قصد

مبنای مسئولیت در فقه جزائی بر قصد و اختیار تام است. زوال آن در شخص اکراه شده، رافع مسئولیت است (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۱۸).
که به شرح زیر مورد بررسی قرار می گیرد:
در جنایات عمدی مبنا بر معین بودن هدف یا غالباً کشنده بودن فعل ارتكابی است. با تحقق فعل به غیر مقصود جنایت خطئی خواهد بود؛

اما در صورتی که فعل واقع شده نوعاً کشنده باشد معین بودن هدف برای عمدی بودن جنایت شرط نیست (ر.ک: مجلسی دوم، [بی تا]، ص ۶۷). در باب اکراه نیز معین بودن هدف و تعلق اکراه به آن از جمله شروطی است که توسط برخی از فقها مطرح شده است (ر.ک: شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۵/ علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۲۷). این تعیین در فرض اکراه به امر و اختیار مکره در گزینش هر یک از دو مورد نیز واقع و سبب ضمان مکره می شود؛ زیرا فعل هر یک از آنها متعلق اکراه است گویی که همان مقصود اکراه کننده است (ر.ک: شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۱۵-۳۱۶/ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۳۶). حال اگر قصد اولیه در تحقق فعل مادی بر شخص محقون الدم باشد و بر اثر اشتباه و خطا در اصابت، بر غیر شخص مورد هدف واقع گردد جنایت خطائی محض محسوب و موجب ثبوت دیه خواهد بود (شهید اول، ۱۴۱۰، ص ۲۷۵/ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۷۹).

به نظر می رسد در مورد قصد مکره و صبی مکره و علم مکره بر جنایت به مقصود باید گفت:

یک - به نظر می رسد مورد اتفاق اکثر فقها هم قصد متعلق به ازهاق نفس معصومه به طور کلی است نه هدف معین. علاوه بر این عمد در ازهاق نفس به واسطه قصد شخص بالغ و عاقل به قتل به واسطه آنچه که غالباً قتل به آن واقع شود محقق می گردد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۸۰) خواه حصول این عمد مباشرتاً یا تسبیحاً باشد؛ اگرچه برخی قصد و اراده در غیر بالغ را هم محقق دانسته اند. همان طور که صبی ممیز را واجد قصد، اراده و استقلال در افعال دانسته اند (همان، ج ۲، ص ۷۴۷).

دو: جنایت خطائی به موجب اشتباه در هدف ملازمه با خطائی آن در اکراه کننده ندارد تا به موجب آن در پی اثبات ضمان بر عاقله بود.

سه: گاهی وقوع جنایت بر غیر مورد هدف و مقصود مانع از عمدی بودن نیست؛ چون ممکن است نوع عمل کشنده باشد هر چند جنایت بر غیر

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در هدف

هدف واقع شده باشد، اما در اکراه صبی به جنایت، نوعاً موجب جنایت است خواه بر مقصود و خواه بر غیر مقصود واقع شود و این برای ضمان مکره کافی است.

۳-۲. کشنده بودن فعل اکراهی

اگر فاعل به واسطه فعلی که غالباً و عادتاً کشنده است و قصد قتل نماید و ازهاق نفس محقق شود قطعاً جنایت عمدی است و تحت عموم آیه: «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا» (نساء: ۹۳)؛ «و هر کس، فرد باایمانی را از روی عمد به قتل برساند...» حال اگر این جنایت به موجب اکراه صبی محقق شود قصاص بر مکره است و در غیر صبی این جنایت موجب قصاص مکره با وصف بلوغ و عقل می شود (سیوری، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۰۵-۴۰۶). فعل اکراهی گاهی از حیث ویژگی های شخص مکره، نوعاً کشنده است. به این صورت که غالباً اکراه صبی، موجب جنایت می شود و اکراه کننده با علم و قصد به این امر اقدام نماید قصاص ثابت است و در فرض عدم علم و قصد قصاص منتفی است (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۳۹)؛ چراکه با قصد قتل و کشنده بودن فعل غالباً از جمله موارد متیقن عمدی است (موحدی لنکرانی، ۱۴۲۱، ص ۱۳) هرچند برخی از فقها قائل به ثبوت دیه شده اند و در قصاص اشکال نموده اند (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۳۰)؛ بنابراین در فرض وجود قصد به موجب ازهاق نفس معصومه، اکراه کننده عامل جنایت عمدی است و ضامن می باشد.

۴. مستندات مسئولیت مکره

مستندات مسئولیت اکراه کننده به شرح زیر مورد بررسی قرار می گیرد:

۴-۱. روایات

روایت اصبع بن نباته در مورد قضاوت امیر المؤمنین: «... فی جاریة رکبت جاریة فنخستها جاریة أخرى فقمصت المركوبة فصرعت الراكبة

فماتت ففضی بدیتها نصفین بین الناخته و المنخوسه» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۷۰). برخی از فقها بر این اساس حکم به تنصیف دیه جنایت نموده (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۷۶۳). و برخی دیگر ناخسه و قامصه را مسئول پرداخت ثلث دیه و ثلث دیگر را به جهت تقصیر در بیهوده سوار شدن ساقط دانسته‌اند (مفید، ۱۴۱۳، ص ۷۵۰ / محقق حلّی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۳۴). در وجه صواب نظر شیخ مفید بیان شده با فرض عدم الجاء، وقوع فعل در حقیقت مستند به هر سه نفر است (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۳۰۱). بدون اینکه عاقله عهده‌دار دیه باشد؛ زیرا هر سه نفر سبب اتلاف هستند؛ لذا در ضمان سهیمند (محقق حلّی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۴۲۳).

برخی نیز به مقتضای ادله تمام دیه را بر بر عهده ناخسه دانسته‌اند؛ چون اثر فعل مکره منوط به رسیدن به حد الجاء و اجبار است و در این صورت است که فعل مکره مستند به اکراه‌کننده است و حکم به او تعلق خواهد گرفت، در غیر این صورت اثری بر فعل او نیست و ضمان بر قامصه خواهد بود (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۳۷۴ / شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۴۵۶-۴۵۷ / فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۶۷۷). البته راوندی میان کلام شیخین به این نحو جمع نموده که کلام شیخ مفید را بر راکبه بالغ مختار حمل کرده دانسته و ثبوت دیه اثلاث و کلام شیخ طوسی را بر صغیره بودن و اکراه راکبه حمل نموده و دیه به نصف دانسته است (محقق حلّی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۴۲۳).

ثبوت غرامت و دیه تابع استناد جنایت است. و عرف صرف اکراه صبی را موجب استناد فعل به مکره می‌داند بدون اینکه نیازی به رسیدن به الجاء و اجبار باشد.

بر دو وجه فوق بدین شرح اشکال شده است:

(الف) عدم سقوط ضمان در اکراه به قتل.

(ب) در مواردی که به نحوی، فعل غالباً کشنده باشد قصاص ثابت

می‌شود نه دیه (شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۴۵۶)

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در هدف

می‌توان گفت اکراه در مواردی که قصد مکره تحقق فعل باشد ضمان را ساقط نمی‌سازد و آنچه در مفروض روایت است الجاء و اجبار است که قصد را زایل می‌گرداند؛ بنابراین مورد اشکال غیر از مقصود در وجه استناد در روایت است. غالباً کشنده بودن فعل قامصه بیان شده در حالی که کشنده بودنش خصیصه ذاتی قموص نیست بلکه در موارد نادری منجر به قتل و موجب قصاص می‌شود ولی توجهی به آن نشده و اطلاق حکم بدون آن هم صحیح دانسته شده است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۳۴۷). ضمان در این مقام از باب اسباب است نه از باب جنایات (حلی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۷۲). البته در مواردی که فعل به‌طور قطع مستلزم ارتکاب جنایت باشد و ارتکاب آن هم مقصود باشد موجب قصاص می‌شود؛ لذا قطعاً کلام فوق در مقام پاسخ به اشکال شامل چنین موردی نمی‌شود.

۴-۲. حکم عقل و مبنای عقلا

عقل و بنای عقلاء به صحت عقوبت در موارد صدور فعل به اراده و اختیار حکم می‌کنند؛ بنابراین در موارد اکراه و اضطرار عقوبت صحیح نخواهد بود (خمینی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۹). در مورد ملاک در تحقق عصیان و صحت عقوبت سه مسلک وجود دارد؛

۱- ملاک در عقوبت بر قدرت امتثال است و هر جا امتثال مقدور نباشد عقاب صحیح نیست.

۲- ملاک در صحت عقوبت، قدرت بر تخلص از مخالفت است خواه به نحو امتثال یا به رفع موضوع باشد.

۳- میزان در صحت عقوبت بر عدم تفویت ملاک لزومی است که مولی به آن اهتمام داشته است؛ زیرا در باب اطاعت و عصیان عقل حاکم مطلق است و در نظر عقل، خطاب به نحو جعل و تشریح موضوعیت ندارد. به نظر شهید صدر مسلک صحیح همین قسم سوم است (صدر، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۱۰۶-۱۰۷).

به نظر می‌رسد عقوبت برای اصلاح فرد خاطی به نفع خود فرد و جامعه

است و این امر در مورد افراد اکراه‌کننده صادق است و عقوبت بر شخص مکره وجهی ندارد؛ چراکه امر به شیء دال بر طلب آن است. هر گاه مطلوب و دستور آمر به وقوع بپیوندد متعلق امر نیز به امر او منتسب است. یعنی وقوع جرم بنا بر دستور آمر بوده مخصوصا در مواردی که مطلوب از طریق جبر و اکراه دستور دهنده به صبی باشد.

۴-۳. استناد عرفی جنایت به مکره

در این زمینه دو دیدگاه وجود دارد:

اول: جنایت حاصله مستند و متعلق به مکره است (ترحینی، ۱۴۲۷، ج ۹، ص ۵۷۱/ کاشانی، ۱۴۰۴، ص ۳۲). اکراه اگرچه به عنوان عامل ضروری در ایجاد وحدت قصد فعل و هدف می‌باشد، اما در ثبوت جنایت بر مکره مکفی نیست بلکه باید عرفا تلف مستند به او باشد. در واقع اقوابودن سبب از مباشر دلیل بر رجوع به سبب نیست بلکه سبب باید به گونه‌ای باشد که تلف عرفا مستند به آن باشد؛ بنابراین رجوع به مباشر مکره اصلا وجهی ندارد (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۵۰۰). این امر دال بر پذیرش مسئولیت تام سبب است بدون اینکه این امر متوقف بر ممیزبودن مباشر باشد. مبنا در تشخیص سبب و قاتل، اقوی بودن آن و استناد عرفی برای اجرای حد تام است.

دوم: انتساب قتل اکراهی به مکره است.

اکثریت قریب به اتفاق فقها جنایت را به مباشر مکره منتسب دانسته و در این امر به دلالت عرف و عقلاء و لغت تمسک جسته‌اند؛ بنابراین همان‌طور که اگر شخصی به نوشیدن مسکر اکراه شود منافات ندارد به استناد شرب خمر به مباشر، در قتل نیز چنین است. با فرض اینکه مکره بالغ و عاقل باشد نه صبی ممیز.

۴-۴. اصل برائت

وجه جریان اصل برائت در این زمینه بر اساس موارد زیر است: برداشتن حکم بر مخطیء و مکره و به تبع آن مؤاخذه منتفی می‌شود. این به موجب

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبی و اشتباه وی در هدف

حدیث رفع قلم است، نه امر از امت رسول خدا(ص) برداشته شده از جمله: «الْخَطَاُ وَالسَّيِّئَاتِ وَمَا لَا يَعْلَمُونَ وَمَا لَا يَطِيقُونَ وَمَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۶۳)؛ این رفع از دو لحاظ زیر است:

اول: از لحاظ عدم علم است که در جمله «ما لایعلمون» در حدیث شامل غیر عالم است، بنا بر این در صورت علم داشتن هر چند در قالب اکراه باشد، مثبت ضمان مکره است. علاوه بر این تکلیف به موجب «ما لایطاق» منتفی است؛ چراکه نوعاً، عرفاً و عقلاً صبی طاقت به اکراه و تهدید ندارد. به حکم عقل، رفع تکلیف و برائت عقلی از آن یا به نحو کلی است یا به مقداری که معلوم است (ایروانی، ۲۰۰۷، ج ۳، ص ۱۹۸). رفع نسبت به «ما لایعلمون» ظاهری است بدون اینکه نافی حکم واقعی در مورد آن باشد؛ پس در موارد جهل جهت امثال تکلیف احتمالی، احتیاط حُسن دارد؛ اما رفع نسبت به اکراه و خطا رفع حکم واقعی است؛ یعنی الزام و تکلیفی وجود ندارد (خویی، ۱۴۱۸، ج ۱۶، ص ۱۶۶) به تبع مؤاخذة و عقاب هم منتفی می شود. هر چند اولاً و بالذات مؤاخذة رفع نشده، بلکه رفع آن به موجب رفع منشاء حکم مجعول است (بروجردی، ۱۴۱۵، ص ۵۸۴/گلپایگانی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۳۲۸).

برخی رفع در جمله «ما لایعلمون» رفع تشریحی دانسته اند به طوری که در تمام امور نه گانه اثر شرعی ای که در حال اختیار مترتب می شود، اینجا مترتب نمی شود. در واقع مقتضی برای مسئولیت مباشر مکره وجود دارد؛ اما رفع به واسطه عدم اختیار، مانع از تأثیر این مقتضی است (انصاری، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۴۸/نائینی، ۱۳۵۲، ج ۲، ص ۱۷۱).

دوم: از لحاظ رفع مسئولیت به جهت دو عنوان در حدیث رفع «خطاء و ما استکرهوا». به موجب این حدیث، خطاء و اکراه رافع حکم در جمیع احکام می باشند مگر در موردی که دلیلی در خصوص آن وارده شده باشد (شریف مرتضی، ۱۴۱۷، ص ۲۳۵)؛ لذا به نظر می رسد تکلیف صبیان و به تبع عاقله ایشان به پرداخت دیه در مورد اکراه و خطای او در هدف وجهی نداشته باشد؛

چراکه سقوط حرمت واقعی در حق مکلف، مانع از شمول اطلاق دلیل است (خویی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۳۲۱). همین امر با ملاکات احکام از حیث تحصیل مصلحت و دفع مفسده نیز سازگاری دارد. رفع تشریحی اموری چون «خطا و ما استکرها» از حیث عدم ملاک است؛ در غیر این صورت رفع حکم از این موضوعات امتنانی نیست و موجب تفویت مصلحت و القا در مفسده خواهد شد (صدر، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۹۳). برای تحصیل ملاک که همان حفظ حیات و زندگی در مقابل متعدیان به ناحق نسبت به نفس است حال در فرض خطا و اکراه در قتل و حکم قصاص بر مبنای آن یا مسئولیت عاقله بر مخطی و مکره، نه تنها مصلحتی وجود ندارد بلکه مفسده دارد؛ چراکه اگر در قصاص آنها یا مسئولیت آنها مصلحتی وجود داشت شارع رفع آثار از آنها نمی کرد.

۴-۵. انتفاء حکم به سبب انتفاء شرط

بلوغ مبنای وجود تکلیف و تشریح آن بر مردم است و با انتفاء آن، مشروط هم منتفی می شود (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۳۸۶). در باب اکراه به قتل نیز به شرطیت بلوغ و استحقاق قصاص بر مباشر مکره، تصریح نموده به طوری که با انتفاء بلوغ، قصاص بر اکراه کننده می باشد؛ چراکه شخص غیر بالغ نسبت به شخص اکراه کننده همچون ابزاری فاقد اراده است (سیوری، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۰۷). باید گفت این خروج نافی استحقاق تعزیر بر صبی نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۳۹۶).

۵. دیه به عنوان مجازات درباره مسئله مورد بحث

بنا بر نظر برخی که قائل به دیه می باشند؛ بحث درباره دیه به این صورت مطرح می شود؛ که آیا انتفای مشروط و تکلیف یا از حیث کلیت مجازات است یا از حیث خصوص آن است؟ به عبارت دیگری آیا انتفای مشروط اعم از هرگونه مجازات - قصاص و دیه - است یا فقط نافی مجازات اصلی است و رافع دیه نیست؟ ضروری است به ماهیت دیه پرداخته شود:

۵.۱. ماهیت جبرانی دیه

تعیین ماهیت دیه در اصل رافعیت از صبی ممیز مکره و خاطی در هدف تأثیری ندارد؛ چون در فرض جبرانی بودن ماهیت آن، بر مبنای حکم عقل و سه قاعده زیر ضمان بر مسبب، فریب دهنده واردکننده ضرر است (ر.ک: سیوری، ۱۴۰۳، ص ۴۷۴/ شهید اول، [بی تا]، ج ۲، ص ۸/ شوشتری، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۱۸۹/ نجف آبادی، ۱۴۲۹، ص ۳۶)؛

الف) قاعده لاضرر ولا ضرار: مفاد این قاعده نفی هرگونه ضرر است چه در مقام جعل و چه در مقام موضوعات خارجی و تعاملات. وجه ضمان واردکننده ضرر به میزان خسارت وارده به دیگری است (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۴۳).

ب) قاعده غرور: در صورت ضعف مباشر به واسطه اکراه یا غرور، ضمان بر غار و مکره مستقر می شود (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۰۷/ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۲۷۹) و استناد این اتلاف به غار منوط به ضعف مکره بی اختیار است؛ چراکه در این صورت اتلاف بر سبب صدق می کند (مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۴۲). اگرچه از عبارت غرور نوعی فریب وجود دارد؛ اما وجه استناد به آن از لحاظ نوعیت فعل است نه صرف عنوان. در واقع صدور فعل از شخص با هر عنوانی چه در قالب غار یا ضار یا مسبب ملاک است که به موجب آن ضرری متوجه دیگران شود.

ج) قاعده تسبیب: فرد اکراه کننده به عنوان تسبیب در اکراه بر جنایت صبی ممیز و به حسب ثبوت استناد از حیث اقوا بودن، مسئول است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ص ۴۳۵). در این صورت بر اساس علم، عمد و عرف ضمان ثابت می شود.

آنچه در مورد عناوین فوق بر می آید این است که قصد و عمد در ضمان شخص ضار و غار و مسبب - از حیث فاعل بودن - تأثیری ندارد؛ چراکه در صدق عناوین افعال، شرطیت عمد و قصد منتفی است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶۴).

حکم عقل بر عدم مسئولیت غیر مختار فراتر از قاعده و اصول است، از جمله امور بدیهی می باشد که خلاف آن متصور نیست. به طوری که می توان

گفت وضوح این امر به حدی است که خلاف آن در شرع متصور نیست.

۵-۲. ماهیت عقوبتی بودن دیه

بر فرض اینکه دیه ماهیت جزائی و عقوبتی دارد، ضروری است ادله زیر مورد بررسی قرار بگیرند:

الف) عبارت «رفع عنهما القلم» در حدیث رفع قلم، عقوبت اخروی و دنیوی مشتمل بر قصاص و دیه رفع شده است: رفع قلم یا علت برای حکم ثبوت دیه بر عاقله است یا اینکه این عبارت معلول برای «عمدهما خطاء» است؛ بمعنای رفع قلم از صَبّی به جهت وحدت عمد و خطای اوست در واقع قصد صَبّیان از نظر شارع به منزله عدم است (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۸۲-۲۸۳).

ب) حدیث رفع، رافع جمیع آثار - مدنی و جزائی - از صَبّی ممیز مکره و مخطأ است.

ج) رفع قلم از مخطأ و مکره، مستلزم ثبوت دیه بر عاقله او نیست، دلیل ثبوت حکم عبارتند از: الف) دم المسلم لا یذهب هدرا. ب) عمد الصبّی خطأ. که دیه را به خصوص عاقله ثابت نمی کنند و ممکن است دیه بر بیت المال یا غیر آن باشد. همان طور که دلیلی که بیانگر جعل رفع قلم معلول برای فرمایش امام (ع) در حدیث رفع قلم است وجود ندارد؛ پس رفع قلم مقوم برای تنزیل عمد به منزله خطا است نه اینکه معلول آن باشد. علاوه بر این استدلال به روایت ابی بختری که ضعیف است از لحاظ سند صحیح نیست (خویی، [بی تا]، ج ۳، ص ۲۵۷-۲۵۸). علاوه بر آن، رفع مسئولیت از عاقله مکره و مکره به موجب دو آیه ذیل است: آیه: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (فاطر: ۱۸)؛ «هیچ گنهکاری بار گناه دیگری را بر دوش نمی کشد...» یا آیه: «أَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (نجم: ۳۸)؛ «که هیچ کس بار گناه دیگری را بر دوش نمی گیرد» است؛ از این رو به طور مستدل مکره مسئول است؛ چراکه به موجب حدیث رفع در موارد اکراه، هیچ اثری مترتب نمی شود و بر مبنای آیات فوق نیز عاقله طرفین اکراه مسئولیت ندارند.

نتیجه

با بررسی‌هایی که انجام گرفت درباره تعیین عامل مسئول بر مبنای دو عنصر اکراه و اشتباه صبّی در هدف، نتایج زیر به دست آمده است:

۱. نظریه مختار: بین خطأ محضی که اصلاً قصد در آن منتفی است و خطأ محضی که فی الجمله قصد وجود دارد تفاوت است؛ به این صورت که در مورد اول که اصلاً قصدی در فعل ارتكابی وجود ندارد ضمان عاقله را اولی است، اما در مورد دوم که قصد به الجمله وجود دارد باید به مورد نص اکتفا کرد و مسئولیت به عهده او باشد، علاوه بر اینکه ضمان عاقله خلاف قواعد عقلیه و شرعیه است. همچنین با وجود دلایل نقلی و عقلی دال بر بلوغ، علم به حرام و قصد و عمد در تحمل مسئولیت از یک سو، و از سویی دیگر دلالت ادله بر رفع حکم از مخطئی و مکروه به ویژه صبّی که فاقد اراده لازم است، مسئولیت دانستن صبّی و عاقله او وجهی ندارد..

۲. تبیین مسئولیت عاقله متوقف است بر اینکه فعل صبّی ممیز در زمره افعال باشد تا به موجب آن گفته شود به سبب اختیاری که دارد جنایت حاصله مستند به ایشان است. اما بنابر مخدوش بودن اختیار صبّی، فعل او در قالب اکراه می‌باشد که در این صورت ضمان از ایشان منتفی و ضمان بر عامل مکروه خواهد بود.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- آشتیانی، میرزاحمدحسن بن جعفر؛ کتاب القضاء؛ قم: انتشارات زهیر (کنگره علامه آشتیانی (ره))، ۱۴۲۵ ق.
- ابن ادريس، محمد بن منصور بن احمد؛ السرائر؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ ق.
- ابن براج، عبدالعزیز؛ المهدب؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۶ ق.
- ابن براج، عبدالعزیز؛ جواهر الفقه - العقائد الجعفریة؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۱ ق.
- ابن جنید، محمد بن احمد؛ مجموعة فتاوی ابن جنید؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ ق.
- اصفهانى (مجلسى دوم)، محمد باقر بن محمد تقى؛ حدود و قصاص و دیات؛ تهران: مؤسسه نشر آثار اسلامی، [بی تا].
- انصارى، مرتضى بن محمد؛ فرائد الأصول؛ قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم، ۱۴۱۶ ق.
- انصارى، مرتضى بن محمد؛ کتاب المکاسب؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصارى (ره)، ۱۴۱۵ ق.
- انصارى، مرتضى بن محمد؛ کتاب المکاسب؛ قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالکتاب، ۱۴۱۰ ق.
- ایروانی، باقر؛ الحلقة الثالثة فی أسلوبها الثانی؛ تهران: قلم، ۲۰۰۷ م.
- بروجردی، حسین؛ نهاية الأصول؛ تهران: نشر تفکر، ۱۴۱۵ ق.
- بهجت، محمد تقی؛ جامع المسائل؛ قم: دفتر معظم له، ۱۴۲۶ ق.
- ترجینی، سید محمد حسین؛ الزبدة الفقهیة فی شرح الروضة البهیة؛ قم: دارالفقه للطباعة والنشر، ۱۴۲۷ ق.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعة؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ إرشاد الأذهان؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ تحرير الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیة؛ قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۲۰ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر؛ قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
- حلی (محقق حلی)، نجم الدین جعفر بن حسن؛ شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.

عامل مسئول در فرض اکراه صبی ممیز و اشتباه وی در هدف

حلی (محقق حلی)، نجم‌الدین جعفر بن حسن؛ نکت‌النهایه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ ق.

حلی، جمال‌الدین احمد بن محمد؛ المذهب البارع فی شرح المختصر النافع؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ ق.

خمینی، سیدروح‌الله؛ تنقیح الأصول؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ ق.

خمینی، سیدروح‌الله؛ تحریر الوسيلة؛ قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم، [بی‌تا].

خویی، سیدابوالقاسم؛ تکملة المنهاج؛ قم: نشر مدینه‌العلم، ۱۴۱۰ ق.

خویی، سیدابوالقاسم؛ مبانی تکملة المنهاج؛ قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی (ره)، ۱۴۲۲ ق.

خویی، سیدابوالقاسم؛ موسوعة الإمام الخوئی (ره)؛ قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی (ره)، ۱۴۱۸ ق.

روحانی قمی، سیدصادق؛ فقه الصادق (ع)؛ قم: دارالکتاب (مدرسه امام صادق (ع))، ۱۴۱۲ ق.

سیوری، مقداد بن عبدالله؛ التنقیح الرائع لمختصر الشرائع؛ [بی‌جا]: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۴ ق.

سیوری، مقداد بن عبدالله؛ نضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۳ ق.

شیرازی زنجانی، سیدموسی؛ کتاب نکاح؛ قم: مؤسسه پژوهشی رأی‌پرداز، ۱۴۱۹ ق.

شریف مرتضی، علی بن حسین؛ المسائل الناصریات؛ تهران: رابطه الثقافة والعلاقات الإسلامية، ۱۴۱۷ ق.

شریف مرتضی، علی بن حسین؛ رسائل الشریف المرتضی؛ قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق.

شوشتری، سیدمحمدحسن؛ دیدگاه‌های نو در حقوق؛ تهران: نشر میزان، ۱۴۲۷ ق.

صدر، سیدمحمدباقر؛ بحوث فی علم الأصول؛ قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)، ۱۴۱۷ ق.

صدوق، محمد بن علی؛ من لا یحضره الفقیه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.

طوسی، محمد بن حسن؛ الخلاف؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ ق.

طوسی، محمد بن حسن؛ المبسوط فی فقه الإمامية؛ تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷.

طوسی، محمد بن حسن؛ النهاية فی مجرد الفقه والفتاوی؛ بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۰.

طوسی، محمد بن علی بن حمزه؛ الوسيلة إلى نیل الفضيلة؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۸ ق.

- عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ *الدروس الشرعية في فقه الإمامية*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ *القواعد والفوائد*؛ قم: کتابفروشی مفید، [بی تا].
- عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ *اللمعة الدمشقية في فقه الإمامية*؛ بیروت: دارالتراث، ۱۴۱۰ق.
- عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی؛ *غایة المراد في شرح نکت الإرشاد*؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۴ق.
- عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی؛ *الروضة البهیة في شرح اللمعة الدمشقية*؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.
- عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی؛ *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*؛ قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق.
- عاملی، محمدبن علی موسوی؛ *نهاية المرام في شرح مختصر شرائع الإسلام*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۱ق.
- عمیدی، سیدعمیدالدین بن محمد؛ *کنز الفوائد في حل مشکلات القواعد*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.
- غروی نائینی، میرزاحمدحسین؛ *أجودالتقریرات*؛ قم: مطبعة العرفان، ۱۳۵۲.
- غروی نائینی، میرزاحمدحسین؛ *المکاسب والبیع*؛ دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
- فاضل هندی، محمدبن حسن؛ *کشف اللثام والإیهام عن قواعد الأحكام*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ق.
- فخرالمحققین، محمدبن حسن بن یوسف؛ *إيضاح الفوائد في شرح مشکلات القواعد*؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷.
- کاشانی، ملاحبیب الله شریف؛ *تسهيل المسالك إلى المدارک*؛ قم: المطبعة العلمیه، ۱۴۰۴ق.
- کلینی، ابوجعفر محمدبن یعقوب؛ *الکافی*؛ تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- گلپایگانی، سیدمحمدرضا؛ *الدّر المنضود في أحكام الحدود*؛ قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۲ق.
- محقق داماد، سیدمصطفی؛ *قواعد فقه*؛ تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ق.
- مراغی، سیدمیر عبدالفتاح بن علی؛ *العناوين الفقهية*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- مرعشی نجفی، سیدشهاب الدین؛ *القصاص على ضوء القرآن والسنة*؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۱۵ق.
- مرعشی نجفی، سیدشهاب الدین؛ *منهاج المؤمنین*؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۶ق.

■ عامل مسئول در فرض اکراه صبّی ممیز و اشتباه وی در هدف

مفید، محمدبن نعمان؛ المقنعة؛ قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره)، ۱۴۱۳ ق.
مکارم شیرازی، ناصر؛ دائرةالمعارف فقه مقارن؛ قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)،
۱۴۲۷ ق.

منتظری، حسینعلی؛ مجازات‌های اسلامی و حقوق بشر؛ قم: ارغوان دانش، ۱۴۲۹ ق.
موحدی لنکرانی، محمدفاضل؛ تفصیل الشریعة فی شرح تحریرالوسیلة - القصاص؛ قم: مرکز
فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۲۱ ق.

نجفی (صاحب جواهر)، محمدحسن؛ جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ بیروت: دار إحياء
التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.

نراقی، مولی محمدبن احمد؛ مشارق الأحكام؛ قم: کنگره نراقیین ملامهدی و ملااحمد، ۱۴۲۲ ق.